

УДК 94 (477)=(112.2) "1920/1930"

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НІМЕЦЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ У КРИМУ В 20–30-ті рр. ХХ ст.

ІВАН ЗАДЕРЕЙЧУК,

кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника
кафедри теорії та історії держави і права Кримського юридичного інституту
Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Сімферополь

Статтю присвячено дослідженню радянської політики щодо німецьких релігійних конфесій на території Криму в 20-30-ті рр. ХХ ст. Проаналізовано законодавство, висвітлено етапи ліквідації церкви, антирелігійну пропаганду, поведінку німців у нових історичних реаліях.

Ключові слова: церква, німці Криму, радянська влада.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Сучасний розвиток української держави тісно пов'язаний із відродженням духовності. Чільне місце в цих процесах посідає церква. Відновлення її діяльності повною мірою неможливе без вивчення історії утисків і навіть знищення церковних інституцій у роки панування радянської влади. Серед релігійних конфесій, що постраждали в роки піднесення антирелігійної боротьби за етнічною ознакою, були, зокрема, німецькі конфесії менонітів та лютеран. Після встановлення в Криму радянської влади розпочалися значні зміни в житті німецької етнічної групи. Передусім, новою владою велася системна робота, направлена на формування нового світогляду, нав'язування населенню півострова більшовицьких принципів життя. У випадку з німцями більшовики докладали зусиль для знищення сформованої в них століттями духовності.

Проблеми, пов'язані з політикою держави щодо німецьких релігійних конфесій Криму в 20-30 ті рр. ХХ ст., не знайшли свого належного висвітлення в науковій літературі. У фахових публікаціях останніх років історія кримських німців і, зокрема, національних особливостей їхніх церковних відправ, майже не досліджується.

Наявні нечисленні дослідження й публікації дають загальну картину протистояння церква-держава, не виокремлюючи німців як етнічну групу, або торкаються окремих регіонів СРСР й України та не містять матеріалів по Криму [1-6, 13, 16].

Мета статті - дослідити процеси, пов'язані зі становищем релігійних конфесій німців у 20-30-ті рр. ХХ ст. Для вирішення поставленої мети необхідно розкрити процес правового регулювання релігії в радянській державі, проаналізувати заходи, спрямовані на ліквідацію церкви, охарактеризувати радянську антирелігійну пропаганду та місце школи в ній.

Виклад основного матеріалу. Першим кроком більшовиків у релігійному питанні стала зміна правового статусу церкви. Тому в грудні 1917 р. РНК видала декрет про цивільні шлюби та цивільні метрикації, а 23 січня 1918 р. видається декрет "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Цей

нормативно-правовий акт не лише відокремлював церкву від школи, але й позбавляв релігійні громади права володіння та розпорядження церковним майном, статусу юридичної особи, усе майно оголошувалося народним надбанням [1, с. 276-277]. 22 серпня 1918 р. Наркомос РСФРР прийняв декрет "Про звільнення приміщень з-під домових церков при навчальних закладах і ліквідацію майна цих церков" [2, с. 164-166]. Наступним кроком стало обмеження прав священиків - вони позбавлялися виборчих прав і обкладалися високими податками.

Серед цих нормативних актів слід виділити прийняті в 1919 р. Декрет Тимчасового Робітничо-селянського Уряду УСРР "Про передачу всіх навчальних закладів у відання Відділу Просвіти", постанови Народного Комісаріату Освіти УСРР "Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в Радянській Українській школі", "Про духовні училища і семінарії" [3, с. 33].

23 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет видав декрет про вилучення церковних цінностей. Реквізиція церковного майна часто розповсюджувалася на всі предмети, необхідні для проведення богослужіння, навіть які не становили матеріальної цінності [1, с. 276-277]. Перераховані нормативно-правові акти вибудовували політику держави, направлену на остаточну ліквідацію інституту церкви в державі. Їх застосування на території Криму відбувалося одразу після встановлення більшовицького режиму в листопаді 1920 р. Відтак до весни 1923 р. кримські органи влади закрили всі лютеранські молитовні [2, с. 164-166].

Побоюючись політичних ускладнень, зростання антирадянських настроїв серед німецького населення, владні органи Криму провели низку заходів для нормалізації релігійного життя лютеран, що виражалося, передусім, у відновленні діяльності закритих у 1922-1923 рр. молитовних приміщень [2, с. 164-166]. Цей захід допоміг нормалізувати діяльність лютеранських парафій, прискорити створення органів конфесійного самоврядування республіканського масштабу. Іншим прикладом толерантної поведінки держави стосовно малих конфесійних груп, зокрема по відношенню до

менонітів, є функціонування біблейської школи-семінарії для підготовки проповідників-менонітів у Чонгарі поблизу Сімферополя в 1918-1924 рр. [4, с. 48].

Правовідносини між державою та німецькою релігійною громадою в роки непу вибудовувалися на основі спеціально укладеного договору та розробленого статуту. Так, у 1923 р. було видано закон, згідно з яким усі релігійні громади зобов'язувалися розробити статут та зареєструвати його у відповідних органах влади [5, с. 331-333].

Часткова стабілізація політики держави щодо протестантської церкви в середині 20-х рр. наприкінці десятиліття змінюється тотальним наступом влади на церкву. У 1928 р. відносна свобода в культурному будівництві змінюється жорсткістю курсу. Активізується й антирелігійна діяльність, набуваючи більш агресивного й безцеремонного характеру.

Нові політичні настанови щодо сектантів були сформульовані в спеціальній постанові ЦК ВКП(б) "Про сектантство" від 7 квітня 1927 р. Документ являв собою розгорнутий програму, розраховану на підризу впливу сект на населення, їх матеріальної та організаційної основ існування [2, с. 182].

Початок повної ліквідації релігійної мережі сектантів розпочався постановою НКВС РРФСР "Про використання приміщень релігійними об'єднаннями" від 19 квітня 1929 р. Відповідно до неї групам віруючих заборонялося передавати для здійснення релігійного культу житлові приміщення. Стосовно сектантів це означало, що вони позбувалися можливості мати свої молитовні приміщення на приватних орендованих квартирах, а у зв'язку із цим їхні общини автоматично самоліквідувалися. Упродовж року так припинили діяльність 11 сектантських груп у містах республіки. За цей же час у селах розпалося 13 таких груп через повоєнну репресій з боку влади [2, с. 184].

Початок 30-х рр. ХХ ст. характеризується активізацією діяльності спеціальних комісій у цьому напрямі. Дедалі ширшу діяльність розгортає Союз війовничих безбожників (далі - СВБ). Його керівники прагнули підготувати пропагандистів, які б своєю агітацією охопили всі навчальні заклади. Через Наркомос запроваджувалися антирелігійні цикли в педтехнікумах, педінститутах, у дев'ятирічках із педагогічним спрямуванням, на робітфаках. У жовтні 1929 р. відбувся другий пленум кримської ради СВБ, де обговорювався план роботи на 1929-1930 рік. У його основу було покладено виконання рішень Другого Всесоюзного з'їзду безбожників. Учасники вирішили збільшити наклад антирелігійної літератури більш ніж утричі, провести районні й обласні курси безбожників, організувати колективи пропагандистів й окремі секції з мусульманства, сектантства. Питання про антирелігійну пропаганду обговорювалося й на засіданнях Секретаріату ОК ВКП(б). Особлива увага приділялась формам і методам антирелігійної роботи, викладеним у доповіді "Культурна революція й антирелігійна пропаганда" [6].

Показовими є приклади, що в цілому дають уявлення про масштаби роботи влади щодо ліквідації церкви. Згідно з протоколом засідання постійної комісії з питань культів при Президії Кримського ЦВК від 24 липня 1931 р. приміщення лютеранської кірхи в селі Отар-Мойнак Євпаторійського району передали під школу колгоспної молоді, лютеранську кірху в Нейзаці Карасубазарського району переобладнали під сільський клуб [7, арк. 12]. З церкви села Фріденталь зробили комору [8, арк. 66], у селищі Джурчи Феодосійсь-

кого району приміщення передали під склад, а у приміщенні кірхи, яка знаходилася у Феодосії, розмістили археологічний музей [9, арк. 14-32], оскільки її ще в 1929 р. припинили використовувати для здійснення культових обрядів релігійна громада міста [7, арк. 22]. Схожа ситуація була й у релігійному центрі менонітів Криму - селищі Карасан Біюк-Онларського району. Усього в Карасанській сільраді мешкало 845 людей із них 720 менонітів та 90 лютеран за віросповіданням. Саме в Карасані знаходився найбільший молитовний дім, де на свята збиралися меноніти з усього Криму [10, арк. 2]. У 1931 р. на засіданні постійної Культкомісії при Президії ЦВК КАСРР внесли постанову ліквідувати в селищі два молитовних будинки, тому що офіційно релігійна громада відмовилася від подальшого використання приміщення. У результаті там заснували клуб, а в іншій будівлі - склад [7, арк. 37].

Ліквідація церкви відбувалася без спротиву віруючих. Щоб не бути репресованими, віряни підписували "добровільну" відмову від культових споруд. Так було майже в більшості випадків із німецькими кірхами. Наприклад, жителі села Бютень у 1933 р. підписали лист про відмову від церкви. У відповідь комісія з культів 4 жовтня 1933 р. прийняла рішення ліквідувати молитовний будинок на вимогу трудящих і передати приміщення Біюк-Онларському району для організації в ньому школи колгоспної молоді [11, арк. 44-47].

Політика держави щодо церкви доходила до того, що в умовах індустріалізації більшовики часто використовували інвентар культових споруд для отримання металу. Зокрема, у жовтні 1931 р. Комісія з релігійних культів ухвалила рішення про зняття дзвонів із римсько-католицького костелу в м. Сімферополі та передачу їх для реалізації Металкому. Таке рішення вкотре пояснювалося причиною "відмови" релігійної громади від користування ними [9, арк. 13].

Результатом системної діяльності держави в церковному питанні стало масове закриття культових споруд. У 1931 р. було проведено перереєстрацію молитовних будинків, із 69 діючих до 1931 р. реєстрацію пройшло лише 11 [12, арк. 1-10]. Станом на 1937 р. в КАРСР працювало лише 2 лютеранські кірхи в Красноперекопському районі [8, арк. 169.]

Наведені приклади форми державної діяльності стосовно церкви дозволяють переконатися, що радянська влада проводила політику, направлену на знищення традиційного укладу життя, який формувався в німців протягом багатьох століть. Відмова населення від релігії фактично була повним фарсом, знищенням конкуренції на шляху ідеологічного виховання населення. Найбільший осуд викликає доля закритих культових споруд. Облаштування в них складів, клубів, шкіл та інших установ стало прямою наругою над духовністю, а мовчання з боку віруючих закріпило остаточно перемогу більшовиків.

Проте, незважаючи на всі форми та методи відкритої діяльності з боку влади, німці продовжували зберігати свою духовність. У 1930-ті рр. складається ситуація, за якої меноніти були змушені перейти в підпілля. Так, 21 грудня 1934 р. Комісією з культів розглядалася ситуація в Спатській та Данилівській сільських радах Біюк-Онларського району. Комісією констатовалося, що в зазначених сільських радах найбільше розвинутий баптистський рух, а в районі діяло до 50 проповідників, пов'язаних із німецькими фашистськими організаціями [8, арк. 42].

Тотальний наступ держави на церкву викликав хви-

лю протестів серед німців-менонітів. Саме антирелігійна кампанія, поява у квітні 1929 р. закону про релігійні культу, положення якого суттєво обмежували права віруючих, остаточно надала еміграційним настроям, особливо серед менонітів, широкомасштабного характеру [13, с. 152]. Еміграційний протест не зупинив владу у своїх намірах щодо знищення церкви. Події початку 1930-х рр. стали тому підтвердженням. Закриваючи молитовні будинки, влада не змогла остаточно знищити духовний світ німців, сформований протягом багатьох століть. Документи 1930-х рр. свідчать про системну боротьбу більшовиків із релігією, але одночасно й розкривають опозиційний спротив німців, спроби зберегти свій світогляд.

У той час, коли влада ліквідувала культові споруди, німці продовжували збиратися в приватних будинках для здійснення релігійних обрядів, читання та вивчення Біблії. Проте з таким станом справ більшовики не мали бажання миритися. Спеціальними органами, зокрема підрозділами НКВС, проводилася системна робота щодо виявлення та ліквідації активних проявів релігійної діяльності.

Владі протягом усього періоду 1930-х рр. доводилося вести системну роботу з виявлення та ліквідації зібрань мирян. Показовою є доповідна записка уповноважених органів влади з питань антирелігійної роботи від 1936 р. про стан антирелігійної пропаганди в Тельманському районі (який вважався німецьким національним районом). *Незважаючи на те, що в районі не існувало діючих культових споруд, у селищах серед населення релігія відігравала велику роль. З 37 німецьких колгоспів району найбільше уражені, у плані активної дії релігійників, колгоспи з менонітським населенням (приблизно 10).*

Наприклад, у колгоспі "Ландвїрт" (більшість жителів - меноніти) до останнього часу таємно існувала релігійна менонітська громада ("главаря" заарештували органи НКВС). До її складу входили Ремпель Яків, Тісен Яків Миколайович, Вібе Петро Федорович - усі поважні люди серед мешканців села (у термінах радянської влади - куркулі). Мета - проводити релігійну пропаганду серед населення головним чином серед молоді, зробити молодь пасивною, відволікти її від клубів, організувати релігійні хори за участю молоді. У цьому селі була велика кількість релігійної літератури. У кожному домі є Євангеліє.

Мали місце й відкриті виступи німців проти антирелігійної політики влади. Наприклад, у колгоспі "Труд" із 163 колгоспників на загальні збори приходило не більше 40 осіб, а під час постановки Карасанською школою спектаклю в колгоспі "Труд", коли там було згадано про Бога, більшість присутніх встала й демонстративно вийшла з клубу. У колгоспі ім. Тельмана із 33 учнів було 11 піонерів, а на кінець 1937 р. залишилося 5, інші повернули галстуки, мотивуючи це заборонаю батьків [14, арк. 1-6].

Незважаючи на системну роботу спеціальних органів, німці продовжували зберігати віру в Бога. В інформаційному листі по Тельманському району в 1935 р. зазначалося, що в ряді колгоспів мала місце активна робота контрреволюційних організацій. У колгоспі "Ландвїрт" (село Борангра) проповідник Вібе Іван Петрович організував навколо себе групу в кількості 14 осіб, та другу групу із 12 осіб із молоді, які здійснювали релігійні обряди. Виявлену групу звинувачували в проведенні фашистської пропаганди, їм приписували

висловлювання в дусі: "Комуністи ведуть народ до загибелі, оскільки вони проти релігії, Бога та приватної власності, а єдина країна, яка має перспективи в майбутньому, - це Німеччина" [15, арк. 9-13].

Серед методів боротьби з релігійністю німців у середині 1930-х рр. використовуються репресії, зокрема шляхом влаштування показових судових процесів. Траплялися випадки, коли до активних релігійних діячів застосовувалася найвища міра соціального захисту, а також найпоширенішим покаранням було позбавлення волі до 5 років [Там само].

Репресії проти німецьких священиків та віруючих німців в Україні та в Криму були не випадковими, оскільки релігія й віра посідали ключові місця в житті німців, а служителі культу навіть своєю пасивною присутністю стримували комунізацію соціально-побутових відносин у німецьких селах, перешкоджали діяльності громадських товариств "войовничих безвірників", советизації освіти [16, с. 187].

Наступ більшовиків на релігійність німців на території Криму відбувався не лише шляхом ліквідації культових споруд, переслідування пасторів, але й за допомогою ведення комплексної роботи з молоддю. Основними центрами антирелігійної пропаганди ставали школи. Влада розуміла, що молода несформована психіка найкраще піддається усвідомленню й сприйняттю нових радянських цінностей та світогляду.

На виконання більшовицької програми з перевиховання німців працювали всі навчальні заклади автономії. Системна робота розпочалася з 1921 р. Тоді чиновники констатували факт незадовільного стану освіти серед німців. До такого висновку вони дійшли, виходячи лише з наявності в шкільній програмі німців предмету "Закон Божий", а також виконання вчителями обов'язків кюстера [6, с. 105]. У наступні роки ситуація не змінилася. У звіті Євпаторійського райкому в березні 1926 р. партійні функціонери були змушені визнати: "У сільраді є менонітська секта, що нараховує 238 членів. Секта ця давня, існує близько 50 років, складається здебільшого із заможних. Характерно, що серед менонітів немає жодного батрака. Молодь повністю під впливом старих, комсомольців серед менонітської молоді немає. До будь-яких ініціатив культурного характеру вони ставляться негативно" [Там само, с. 139-140].

Відтак у менонітських, як і в лютеранських поселеннях стали проводити насильницьке виселення церковних органів зі спільних із школами приміщень. У школах розпочалася активна атеїстична пропаганда серед молоді. Особлива увага приділялася боротьбі з нелегальним груповим навчанням дітей основам віровчення. Винні притягувалися до судової відповідальності за ст. 121 Кримінального кодексу [4, с. 48.]. Але навіть переслідування пасторів та інші дії влади не зупинили віруючих у відправленні своїх релігійних потреб.

Держава продовжувала розробляти різні плани, спрямовані на усунення релігійності серед німців. Форми антирелігійної пропаганди серед учнівської молоді використовувалися різноманітні: від диспутів і лекцій до проведення "комсомольського Великодня". Наприклад, 4 квітня 1931 р. усім відділам народної освіти КАСРР було надіслано наказ стосовно проведення антивеликодньої кампанії в усіх школах. Згідно з ним вимагалось провести спеціальні вечори з прочитанням доповіді й показати антирелігійну художню постановку, випустити спеціальні номери стінгазет, написати гасла для школи та хат-читалень на антивеликодню тематику ("Проти Великодня за більшовицький сів",

"Загальним розгортанням антирелігійної роботи можемо виконати п'ятирічку за 4 роки", "Відповімо знахабнілій зарубіжній попівщині укріпленням обороноздатності СРСР") [17, арк. 247]. Незважаючи на системну роботу влади на поширення антирелігійних настроїв серед молоді, вона під впливом батьків продовжувала зберігати свою духовність, але, звісно, у менших масштабах, ніж на час установлення тоталітарного режиму в Криму, восени 1920 р. Про збереження релігійності свідчать факти проведення в 1940 р. у школах Тельманського району на зимових канікулах спеціальних бесід на тему Різдва [18, арк. 15].

Слід зазначити, що німці протягом 20-х - початку 30-х рр. XX ст. чинили опір антирелігійній політиці радянської влади, виступали з протестами. Показовими є висловлювання селян селища Табулди: "Дайте свободу молитися, не псуйте наших дітей, не вчіть їх не вірити в Бога" [19, арк. 2]. Влада також визнавала, що вона має значні труднощі в роботі серед німців. Скажімо, за результатами перевірки Євпаторійського району в 1928 р. вимагалось посилити боротьбу зі створення антирелігійних гуртків, застосувати жорсткіші адміністративні заходи щодо вчителів, які викладають дітям шкільного віку Слово Боже [20, арк. 1]. На практиці до таких учителів застосовувалося звільнення з посади.

Активну діяльність щодо збереження духовності провадили не лише представники духовенства, але й учителі та німці, що не злякалися, насамперед, кримінального переслідування з боку держави, адміністративної відповідальності, звільнення з роботи, продовжуючи захищати своє право на свободу віросповідання.

Висновки

В умовах радянських реалій 1920-30-х рр. саме релігія для німців стала чи не найважливішим об'єднуючим чинником і духовним стрижнем, яка дозволяла зберігати їм свою національну ідентичність. Радянська влада докладала значних зусиль для знищення Церкви, усвідомлюючи її опозиційність по відношенню до себе й неможливість здійснення радянських проектів серед німців Криму. Політика держави здійснювалася в декількох напрямках, особливо на законодавчому рівні, - релігія фактично опинилася під забороною. Другий напрямок полягав в активній пропагандистській діяльності з використанням можливостей школи, сільських клубів, червоних кутків тощо. Це був тривалий, але в результаті, як засвідчила історія, ефективний метод. Також більшовики намагалися ліквідувати церкву, запроваджуючи репресії та переслідування представників духовенства, проводячи широкомасш-

табну кампанію щодо закриття молитовних будинків, як результат - у 1930-ті рр. у Криму практично не залишилося легально діючих культових споруд.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лиценбергер О. А. Лютеранская церковь в Саратовском Поволжье в годы советской власти / О. А. Лиценбергер // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге : материалы Российско-Германской научной конференции. Анапа, 22-26 сентября 1994. - М. : Готика, 1995. - С. 275-281.
2. Белоглазов Р. М. Политика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Роман Миколайович Белоглазов. - К., 2002. - 234 с.
3. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави й релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ганна Леонідівна Сергієнко. - Харків, 2004. - 209 с.
4. Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины / [С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безноскова, Н. В. Венгер и др.]. - Днепропетровск, 2006. - 378 с.
5. Безносков А. И. Религиозная жизнь немецкого населения Юга Украины и политика советской власти (1920-1928 гг.) / А. И. Безносков // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг. : материалы международной научной конференции (Москва, 17-19 сентября 1999 г.). - М. : Готика, 2000. - С. 329-342.
6. Кондратюк Г. М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20 - 30 роках XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Григорій Миколайович Кондратюк. - К., 2005. - 222 с.
7. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі - ДААРК). - Ф. Р-663. - Оп. 18. - Спр. 25.
8. ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 18. - Спр. 46.
9. ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 17. - Спр. 33.
10. ДААРК. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 824.
11. ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 18. - Спр. 28.
12. ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 3. - Спр. 393.
13. Безносков О. І. Спроба втечі з "раю": еміграційний рух серед менонітів та німців-колоністів Півдня України наприкінці 20-х рр. XX ст. // Вопросы германской истории. - 2009. - С. 147-156.
14. ДААРК. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 1812.
15. ДААРК. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 1446.
16. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX - початок XXI ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Миколайович Васильчук. - Донецьк, 2006. - 500 с.
17. ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 3. - Спр. 347.
18. ДААРК. - Ф. Р-20. - Оп. 8. - Спр. 35.
19. ДААРК. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 892.
20. ДААРК. - Ф. П-1. - Оп. 1. - Спр. 822.

I. Zaderychuk

SOVIET GOVERNMENT POLICY CONCERNING GERMAN RELIGIOUS CONFESSION OF CRIMEA IN 20-30 YEARS OF XX CENTURY

The article covers research of Soviet government policy concerning German religious confession on the territory Crimea. The legislation is analysed, the stages of liquidation, anti-religious propaganda, the Germans behavior in the new historical conditions are studied in the article.

Key words: church, Crimean Germans, Soviet government.

© I. Zaderychuk

Надійшла до редакції 24.02.2011